

АКАДЕМИК ИБРОҲИМ МЎМИНОВ: ДАВР ИНСОН ТАҚДИРИДА**Темур Аброр ўғли Мўминов**

Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультети таянч докторанти

temurmominov7@mail.ru**АННОТАЦИЯ**

Мақолада Тоталитар тузум даврида миллий зиёли қатламга нисбатан қўлланилган қатағон сиёсати ҳақида ёзилган. XX аср зиёли инсонлар бошига кўп оғир кунлар солган. Муаллиф, Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий – сиёсий, фалсафий тафаккури тарихи бўйича йирик олим, фан дарғаси, тарихчи, фаннинг йирик ташкилотчиси, таниқли давлат ва жамоат арбоби, ўзбек миллий Энциклопедияси асосчиси И.Мўминовнинг ҳаёти ҳамда илмий фаолиятини ўша давр ижтимоий сиёсий жараёнлар тизимида таҳлил қилади.

Калит сўзлар: академия, зиёли, файласуф, съезд, миллатчи, халқпарвар, ҳақиқат, давлат арбоби, қатағон, фалсафий тафаккур тарихи, мустабид тузум, қатағон қурбонлари, фалсафа мактаби, сиёсат, илмий салоҳият, сиёсий маъруза, зиёлилар съезди, мафкура.

ACADEMICIAN IBRAGIM MUMINOV: A PERIOD IN THE DESTINY OF HUMANITY**ABSTRACT**

The article examines the policy of repression against the national intelligentsia during the period of the totalitarian regime. The twentieth century brought many difficulties to the minds of educated people. The author analyzes the life and scientific activities of I. Muminov, a great scientist in the history of socio-political and philosophical thought of the peoples of Central Asia, a scientist, historian, great organizer of science, a prominent statesman and public figure. founder of the Uzbek National Encyclopedia.

Keywords: academy, intellectual, philosopher, congress, nationalist, nationalist, truth, statesman, repression, history of philosophical thought, dictatorial regime, victims of repression, school of philosophy, politics, scientific potential, political discourse, congress of intellectuals, ideology.

КИРИШ

Кейинги пайтларда йирик олим, фанимизнинг катта ташкилотчиси, республиканинг кўзга кўринган давлат ва жамоат арбоби, талантли устоз, Ўзбекистонда фалсафа мактабининг асосчиси, ЎзФА академиги, Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотининг лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Мўминовнинг ҳаёти ва фаолиятига қизиқиш яна кучайди.

Инсоният тарихи саҳифаларини мудҳиш тоталитар режим „, катагонлари“ билан тўлдирган совет воқелигини атрофлича ўрганиш янги нуктаи назардан давом этмоқда. Аслида тарихий воқеликларини англаш, мушоҳада қилиш доимо зарур. Бу жамиятда тарихий онгни мустаҳкамланишига туртки беради. Совет даврига , у давр кишилари фаолиятига баҳо берганимизда, уларни қайта ўрганганимизда бугуннинг кўзи, бугуннинг мезони билан ёндашмаслигимиз даврнинг мураккабликларини доимо ёдда тутишимиз , халқимиз тарихига катта ҳурмат билан қарамогимиз лозим.

Ҳозирги даврда барча соҳаларда бўлаётган ислохотлар миллий меросимизни ўрганишга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. 2021 йил Президентлик сайлови муносабати билан Ш.Мирзиёев Бухоро вилояти сайловчилари ҳузурида ўтказилган учрашувида зиддиятли шўро даври фанимиз ривожига катта ҳисса қўшган забардаст олим Иброҳим Мўминов ҳақида ҳам алоҳида ҳурмат билан тўхталиб ўтди.

Дунё бугун буюкларнинг таржимаи ҳолини қайтадан кашф қилмоқда. Ўзбекистон тарихидаги улғу сиймоларнинг кечмишини ўрганиш ҳар қачонгидан ҳам долзарб.

Иброҳим Мўминов ва Ҳабиб Абдуллаев каби алломаларимиз ҳаётини тадқиқ этиш XX аср ўзбек фани тарихи саҳифаларини янги маълумотлар билан бойитиши шубҳасиз.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Академик Иброҳим Мўминов ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда манба ва адабиётларни қуйидагича тавсифлашни лозим топдик. Иброҳим Мўминов ва унинг даврини ўрганишда ЎзФА нинг архив фондлари (Ф-1) материаллари, олимнинг танланган асарлари тўплами, “Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида” китоби, Н.Каримовнинг 1937 – 38 йиллардаги “Катта қирғиннинг фожиаси оқибатлари” асарларидан фойдаланилди. О.Файзуллаевнинг “XX аср

Ўзбек зиёлилари”, Ш.И. Хаитовнинг “Ўзбекистон фалсафа тарихи” китоби, М. Ахунова ва Б. Луниининг “История исторической науки в Узбекистане”, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Саид Шермухамедовнинг “Қомусий олим” рисолаларида академик И. Мўминовнинг ҳам инсоний, ҳам илмий қирралари самимий ёритилган.

Бундан ташқари, Эдвард Оллвортнинг “Замонавий ўзбеклар”, Ш. Эргашевнинг “Эрк истар кўнгил”, Ф. Раззоқовнинг “Шароф Рашидов: Ҳаёт ва мамот” китоби ва Г. Рашидова, Д. Комиловнинг “Шароф Рашидов: Инсон – давр кўзгусида ва давр – инсон тақдирида” деб номланган хотиралар ўша даврга янгича муносабати билан алоҳида ажралиб туради. Н. А. Муҳитдиновнинг “Кремелда ўтган йилларим” мемуари кўп тарихий воқеаларга ойдинлик киритишда муҳим роль ўйнади. Бир гуруҳ тарихчи олимлар томонидан тайёрланган “Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар)” китоби ҳам бу давр тадқиқотчиси учун муҳим манбавий аҳамиятга эга.

Муаллиф мақолани ёзишда тарихийлик ва холислик методларидан фойдаланди. Мустабид тузум тарихини ёритишда ҳаққонийлик бош мезон сифатида олинди. Табиийки, қиёсий таҳлил адабиётларни ўрганишда муҳим омил бўлди.

МУҲОКАМА

Тарихга назар ташласак тақдирнинг залворли оғир синовлари кўпроқ халқнинг улуғ фарзандлари, зиёлилари бошига тушганини кўрамиз. Зиёли инсонлар доимо ҳурфикрлик ва ҳақиқат учун бевосита ёки билвосита курашганлар.

Дунё ва ўзбек фалсафасида, тарихшунослигида зиёлилар масаласини ўрганиш, тадқиқ қилиш доимо долзарб бўлиб келган. [1]

Халқимизнинг ҳассос шоири Эркин Воҳидов зиёлилар ҳақида шундай ёзган эди: “Зиёли нур эгаси демакдир. Бу нур илм нури, одоб нури, юксак инсоний ахлоқ нури, теран маданият, олий тафаккур, мустаҳкам ички интизом, собит эътиқод, салим руҳият нуридир. Бу нур манбаи инсон қалбида. Қалб гавҳарини асраб – авайлаган инсон бахтиёр ва олижанобдир. У ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам кадр – қимматини билади. Зиёли инсонга манманлик бегона, ўз халқини қандай иззат қилса, бошқа халқларни ҳам шундай ҳурмат қила олади, ички маданияти унчалик ривожланмай қолган одамларга нисбатан кечиримли бўлади.

...Лекин бари – бир салкам бир аср мобайнида юритилган қатағон сиёсати сўнгида ҳам, зиёлилар бошида шунча тегирмон тоши юритилганидан кейин ҳам, халқ тарихи, тили кадриятларини топташлар охирида ҳам ўз қалб зиёсини йуқотмаган юртдошларим олдида бош эгаман”[2]

Дарҳақиқат, бугун тарихимизнинг ана шундайин асл фарзандлари бўлмиш зиёлиларнинг чигал тақдирини ўрганиш жадал бошланганини қутлаш керак.

XX аср ўзбек фани ривожда муҳим роль ўйнаган донишманд олим Иброҳим Мўминовнинг долғали ҳаёти ва фаолияти мустабид даврнинг ҳақгўй, ҳалол инсонларга бўлган шафқатсиз сиёсатининг ёрқин ифодаси эди.

Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий – фалсафий тафаккури тарихи бўйича йирик олим, тарихчи, ўзбек маданиятининг чуқур билимдони, фанимизнинг йирик ташкилотчиси, таниқли давлат ва жамоат арбоби И.Мўминовнинг ҳаёти, ҳамда илмий фаолиятини XX аср ижтимоий сиёсий жараёнлар призмасида таҳлил қилиш орқасидан кўп саволларга жавоб топилиши тайин.

Жорж Оруэлнинг “1984” романи ана шу жамиятнинг ҳақиқий башарасини юксак бадиий маҳорат билан аёвсиз фош қилган.[3]

Совет Иттифоқи даврида таъқиқда бўлган Жорж Оруэлнинг дунёга машҳур романида воқеликнинг барча кирралари, хусусан одамлар онгини назорат қилувчи тоталитар режим ҳақида санъаткорона ҳикоя қилинади.

Жамиятни орқага тортадиган, бузадиган энг катта душман кўрқувдир. Мустабид шўро тузуми даврида зўрлик, тазйиқ ва кўрқитиш Тизим сифатида шакллантирилди. Кўрқув салтанати мафкураси ҳар бир фуқаронинг онг ва шуурини тизгинлаб олди. 2005 йил РКП(б)нинг 1929 – 1934 йилларда Ўрта Осиёдаги ички назорат бўйича айғоқчилик маҳфий ҳужжатлари нашр этилган. Шунда барча жадиждларнинг ким билан суҳбатда бўлгани, қандай яширин ташкилотлар тузганлиги ҳақида айғоқчилик стенограммасида баён этилган [4] Элбек, Отажон Ҳошим, Фитрат ва Чўлпон, Абдулла Қодирий каби зиёлилар ғайриинсоний қийноқлардан сўнг отиб ташланган. Ўзининг фожей қисматини олдиндан сезган Абдурауф Фитрат “Абулфайзхон” драмасида: “Ҳокимият қон билан суғориладиган бир дарахтдир, қон оқиб турмаган ерда у қуриб қолади” – дея ҳасрат билан ёзган эди.

Коммунист раҳбарлар Ўзбекистонда зиёлиларнинг 1926 йили бўлиб ўтган биринчи қурултойидаёқ хурфикрли шахсларни кўзини остига ола бошлайди.

Ғарбнинг машхур тарихчиси Эдвард Оллворт ўзининг “Замонавий ўзбеклар” китобининг “Эски ва янги замонавийлик” дея номланувчи иккинчи қисмида шундай фактларни келтириб ўтади: “Зиёлиларнинг 1927 йили бўлиб ўтган иккинчи курултойида Александров деган кимса “Зиёлиларнинг мафкуравий курашдаги ошиғич вазифалари” деган монологини ўқиб эшиттиради. Унда йўқсилларга ёт мафкурага қарши илм – фандан фойдаланиш; Шарқ аёлларини озод қилиш; зиёлиларни коммунистик партия раҳбарлигида бирлаштириш, шўролар ҳокимиятини тарғиб қилиш сингари вазифалар кўйилган эди. Ўша даврдан бошлаб минтақа тарихида зиёлиларни бўйсундириш бошланди. Илгари жадидлар ҳокимиятга эътироз билдирган бўлса, энди ҳокимиятга қарши чиқиш энг хавфли машғулотга айланаётган зулматли ва ҳуқуқсиз давр бошланаётган эди”[5]

Таассуфки, шўролар давридаги “катта қирғин”лар коммунистик партиянинг XX съездида қораланганлигига қарамай совет давлати ҳам, кейин унинг вориси бўлмиш Россия Федерацияси раҳбарияти ҳам бу сиёсатга расмий муносабатда хаспўшлаш сезилади.

“1937 – 1938 йиллардаги Катта қирғин Совет давлати тонгида Ленин бошлаб берган, кейин Сталин изчил давом эттирган қатағон сиёсатининг авж нуқтасидир. Тарихчиларнинг бир қисми Совет давлатининг бу ғайриинсоний сиёсатини ҳокимият учун кураш натижаси, иккинчи қисми эса бошланажак Иккинчи Жаҳон уруши арафасидаги тарихий зарурат, деб ҳисоблайдилар. Бундан бўлак фикр ва қарашлар ҳам йўқ эмас. Аммо мамлакат халқига қарши қаратилган бу қирғиннинг келиб чиқиш сабаблари қандай бўлмасин, у моҳиятига кўра, Совет давлатининг ўз халқига нисбатан амалга оширган қирғини – геноцидидир”[6]

Беломор – Болтиқ канали, Соловец лагерни, Москва – Волга канали ва Колимдаги олтин конлари шахталарида айбсиз айбдорлар кафансиз кўмилдилар. КПСС нинг XX съездида Н.С. Хрушчев “Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида”ги тарихий маърузасини қилди. Ёпиқ мажлисда сўзланган маъруза кўпчиликни саросимага солганди. Бу тарихий ҳақиқатни тиклаш сари ташланган илк қадам эди. Афсуски, ноҳақ қатағон қилинганларни реабилитация қилиш ишлари охирига етмай қолди. Бу жараёнлар ҳақида ўзбек халқининг асл фарзандларидан бири Нуриддин Муҳитдинов ўзининг ниҳоятда фактик материалларга бой “Кремелда ўтган йилларим” китобида қимматли маълумотлар бериб ўтади.[7]

1985 йилда Шўролар давлатида бошланган қайта куриш сиёсати натижаси ўлароқ тарихимиз саҳифаларидаги “Оқ доғ”ларни тадқиқ этиш яна янгидан бошланди.

Давлат архивлари махсус фондлари, Давлат хавфсизлик комитетида сақланаётган архив ҳужжатлари кенг жамоатчиликка ошкор қилинди. Масквада Д.Волкоганов, А.Солженицин, Э.Радзинский китоблари қўлма – қўл ўқилди. Ўзбек матбуотида ҳам Наим Каримов, Мажид Ҳасаний, Бегали Қосимов, Ислон Турсунов, Шерали Турдиев, Ислон Усмонов, Қахрамон Ражабов, Эркин Юсупов, Набижон Боқий, Аброр Хидировларнинг мақолалари чоп этилди. Қатағоннинг сабаб оқибатлари таҳлил этила бошланди. Бироқ кейинги сиёсий жараёнлар тўлкинида бу масала яна тугал ечимини топмасдан қолаверди. Мустақиллик даврида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ва “Шаҳидлар хотираси” жамоат фондлари томонидан кўпгина савоб ишлар амалга оширилди. Мустақиллик даврида ноҳақ қатағон қилинган улуғ ёзувчимиз Абдулла Қодирийга “Мустақиллик ордени”нинг дастлабки тақдим этилди. Чўлпон, Фитратлар ҳам мустақил Ўзбекистоннинг орденлари билан тақдирланди.

Ҳар бир давр тарихий шахсларга ўз баҳосини беради. Ўзбекистон президенти Ш.Мирзиёев бошлаган кенг қамровли ислохотлар натижаси ўлароқ тарихимиздаги адолатни қайта тиклаш ишлари бошланди. Жаҳид бобокалонларимизга эҳтиром кўрсатилиб, давлат мукофотлари берилди.

Миллий истиқлолчилик ҳаракатлари етакчиларидан Иброҳим Лақайнинг номи тўла оқланди. Бу ишлар жасоратга йўғрилган ҳаракатларнинг натижаси эди.

2021 йил Президентлик сайлови муносабати билан Ш.М.Мирзиёев Бухородаги сайловчилар билан ўтказилган учрашувида шўро даврида фанимиз ривожланишига катта ҳисса қўшган забардаст олим Иброҳим Мўминов ҳақида алоҳида тўхталиб, уларнинг номини абадийлаштириш хусусида ўз фикрларини айтиб ўтгани айти тарихий адолатни қарор топиши бўлди.

НАТИЖАЛАР

Кейинги йилларда совет даври тарихини ўрганишда бир томонлама нигилистик ёндашувлар ҳам кўзга ташланди. Давр қандай бўлмасин тарихчи ҳис туйғуларга берилмасдан масалани комплекс ўрганиб хулосалар бермоғи лозим.[8]

Ўзбекистон тарихининг Ш.Рашидов раҳбарлик қилган босқичи халқимиз орасида катта қизиқиш уйғотувчи ва айна пайтда, ўта зиддиятли даврлардан бири. Халқ орасида бу даврга нисбатан муносабат ўта мураккаб, ёрқин ва оғир таасуротларга бой. Шу боис Ш.Рашидов даврини ўрганиш, унга кўпчиликни қаноатлантирадиган объектив баҳо бериш жуда мураккаб иш ҳали тарихчилар, сиёсатшунослар, файласуф олимлардан кўп саъй ҳаракат талаб қилинади. Айна ана шу даврда И.Мўминов фаннинг энг қалтис ва нозик соҳаси саналмиш ижтимоий гуманитар соҳада фаолият кўрсатди.

„...Бу давр тарихи – умумий маънода ўзбек халқининг XX аср мустақилликгача бўлган даври тарихи. Бу тарих – анъанавийлик билан модернизация, миллийлик билан большевикча байналмилаллик, исломий анъаналар билан коммунистик даҳрийлик ўртасидаги кураш тарихи. Бу кураш адабиёт ва санъатни, фан ва маорифни, миллий онг ва эътиқодни, кундалик турмуш ва урф – одатларни, хуллас ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган ва бутун XX аср бўйлаб давом этган чинакам кураш эди. Бу курашнинг энг буюк натижаси ўзбек халқининг ўзлигини, ўз миллий ғурурини сақлаб қолиши, Ватан деган муқаддас тушунчанинг халқимиз онгида чуқур илдиз отиши ва албатта, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши бўлди“. [9]

Дарҳақиқат тоталитар тузум шароитида ҳам миллат тақдири учун астойдил куюнган фидойий шахслар кўп бўлган. Айниқса, ижтимоий фанлар билан шуғулланувчи зиёлилар гарданига бу пайтда оғир юк тушган. Коммунистик мафкура бу фанларни ўз „исканжасига“ олиб қўйганди. Бу соҳа олимларига „ривожланган социализм“ ютуқларини тарғиб қилиш юклатилган. Шу мавзудаги „илмий ишлар“ рағбатлантирилган.

Қадимий тарихни ўрганиш аёвсизларча „феодал ўтмишга сажда қилиш“ деб қораланган.

ЎзКП(б) МҚ бюроси 1950 йил 1 сентябрда „Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг иши тўғрисидаги масалани тинглаб, мазкур иш юзасидан қабул қилинган қарор“ида Республика Фанлар академиясининг гуманитар фанлар бўлими ва унинг институтлари „ўз ишларини ВКП(б) МҚнинг масалаларига доир қарорига мувофиқ равишда қайта қурмадилар“, бу институтларга „сиёсий ишончга сазовор бўлмаган ва буржуа объективизми ҳамда космополитизм ғоясини ташиб юрадиган кишилар жойлашиб олганлар“– деб кўрсатиб ўтди. [10]

1952 йил 21.22 февралда бўлиб ўтган ЎзКП(б) МҚнинг X Пленуми республикада ижодий ва илмий муассасалардаги „миллатчилар“, „пантуркчилар“, космополитларни “фош қилиш” бўйича жуда катта сафарбарлик эълон қилди. Республиканинг биринчи раҳбари А.Ниёзов нутқида Туроб Тўла, Темур Фаттоҳ (кейинчалик Ўзбекистон ССР мадҳиясининг муаллифлари), Ойбек, Мақсуд Шайхзодаларнинг „буржуа миллатчилик қарашларининг намоён бўлиши“да айбландилар.

Олимлар В.Зоҳидов „жиддий буржуа миллатчиликка оғишда“, тарихчи А.Бобоҳўжаев пантуркизмни тарғиб қилишда иқтисодчи О.Аминов эса буржуа миллатчилари билан алоқада бўлганликда айбландилар.

Республика биринчи раҳбарининг, айниқса Ўзбекистон халқлари тарихини ёритиш масаласидаги танқидлари жуда кескин ва шафқатсиз бўлган. Маърузада таъкидланишича, бир қатор муаллифлар „Чор Россиясининг Шарқдаги босқинчилик сиёсати оқибатларини характерлаб, масаланинг фақат бир томонини – чоризм томонидан Ўзбекистон ва Ўрта Осиё халқларининг миллий жиҳатдан жабрланганлигини таъкидлаб кўрсатганлар, аммо Ўзбекистоннинг Россияга қўшилганлиги (таъкид бизники Т.М) прогрессив аҳамиятга эга бўлган воқеа эканини мутлақо қониқарсиз ёритганлар. Тарихчи олимлар „тарихнинг мана шу актуал масалаларини чуқур ёритиб бериш ўрнига кўпинча узоқ давлатлардаги тарих ва маданиятни ўрганишга берилиб кетмоқдалар“. (11)

Пленумда „Ўзбекистон халқлари тарихи“ китобининг иккинчи жилдида Темур давлатининг маданияти ва аҳамиятини ошириб кўрсатилганлиги „фош этилди“. Бундан ташқари, 1898 йилда Муҳаммад Али (Дукчи Эшон) бошчилигидаги қўзғолон тарихчилар ёзганидек, ўз характери билан халқ озодлик ҳаракати эмас, балки реакцион феодал – миллатчилик ҳаракати эди, дея коммунистик баҳо берилди.

Авж отига минган комфирқа тарихчи олимларни қаттиқ танқид қилиб, „Бизда тарих масалаларида яна бошқа муҳим камчиликлар ҳам бор. Ўзбекистон тарихи совет даври ҳақида бирорта ҳам йирик асар ёзилган эмас. „ Ўзбекистон халқлари тарихи“нинг совет даврига бағишланган III жилди ва „ Ўзбекистон КП(б) тарихи очерклари“ жуда секин ёзилмоқда.

Бизнинг тарихчиларимиз ВКП(б)нинг раҳбарлик ва йўл кўрсатувчилик ролини, Ўзбекистонни социалистик негизда ўзгартиришда буюк рус халқи, ВКП(б) Марказий Комитети, улуғ йўлбошчиларимиз Ленин ва Сталин берган

ғоят катта ёрдамни ҳар томонлама кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қилишлари керак“ [12] дея олимларга тарихни қандай ёзиш кераклиги ҳақида махсус „кўрсатма“ берилди.

Орадан кўп ўтмай 1952 йил 17 мартда Ўзбекистон КП(б) МК бюросининг 1950 йил 1 сентябрдаги „ЎзССР Фанлар академиясининг иши тўғрисида“ги қарорининг қониқарсиз бажарилаётгани ҳақида“ қарор қабул қилинди.

Унда тарихчи А.Бобоҳўжаев, файласуф В.Зоҳидов, адабиётшунос О.Усмонов, ёзувчи Ойбек, Ҳ.Ёкубов ва бошқаларга оғир айблар қўйилди.

Мустабид тузумнинг консираган қатағон тегирмони яна шиддат билан айлана бошлайди.

Ўзбекистондаги илм – фан учун ана шундай оғир бир даврда унга етакчилик қилиш Ҳабиб Абдуллаевга юклатилди. У ниҳоятда зиёли, миллатпарвар шахс эди. 1958 йилда Ҳ.Абдуллаев СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланди. 1960 йилда СССР Министрлар Совети қошидаги Фан ва техника соҳасида Ленин мукофотлари бериш комитетининг аъзоси, Франция Геология жамияти аъзоси, Буюк Британия Минерология жамияти ҳақиқий аъзоси бўлди.

Ўз даврида у Н.С.Хрушчёвнинг назарига тушганди. Ҳабиб Абдуллаев билан узоқ вақт суҳбатлашиб, Бу йигит менга Ўрта Осиёни кашф этди дея юксак баҳо берганди.[13]

Шу йилларда Ҳабиб Абдуллаевнинг ёнида вице – президент сифатида фаолият юритган Иброҳим Мўминов у билан ҳаммаслак, ҳамфикр сифатида жуда кўп савоб ишларни қилдилар. Ана шу саъй – ҳаракатнинг натижаси ўлароқ кўплаб ёшлар Москва, Ленинград каби шаҳарлардаги нуфузли институт ва университетларга талаба ва аспирант сифатида юборилган. Кейинроқ ана шу ёшлар Фанлар академиясида шу пайтгача ҳукм суриб келган турғун бир вазиятни ўзгартириб юборди. Ўзбек фанининг номи жаранглай бошлади. Шахсизлик гирдобидида шахс бўлиб яшаш ниҳоятда мушкул.

Ўзбек халқининг бу буюк икки фарзанди илм – фан учун кўп ишлар қилиши мумкин эди. Лекин, замона „зўрлари“ Р.Мельников,Зоя (Зухра) Раҳимбобоева ва уларнинг бошқа, шотирлари Ҳ.Абдуллаевни 49 ёшида умрини хазон қилди. И.Мўминов домла эса қачадан –канча армонлари кўнглида қолиб 66 ёшда ҳаётдан кўз юмишди.

Таниқли олим, академик Наим Каримов ёзувчи Р.Рауповнинг Ҳ.Абдуллаев ҳақидаги роман – хотира китобига сўнги сўзида шундай ёзади:

„Шуниси ачинарлики, инсон қанчалик юксакка кўтарилса, унинг оёғидан тортувчи кимсалар шунчалик кўп бўлади. Бундай кимсалар жамият тараққиётига тўғаноқ бўлиб турган унсурларга эмас, балки ўзининг улкан меҳнати билан, илмий ва ижодий салоҳияти билан шу жамиятга фойда келтираётган шахсларга қарши бирлашадилар. Ҳабиб Абдуллаев яшаган замон эса бундай ғаламисларнинг ҳатти – ҳаракати учун катта майдон яратибгина қолмай, айти пайтда уларни уюштириб ва йўналтириб ҳам турди“.[14]

1953 йил мартдан Сталиннинг ўлими билан даҳшатли бир давр якуни топди. Хрушчëв „оттепель“и (истилоҳ ёзувчи Илья Эренбург томонидан биринчи истеъмолга киритилган) бошланди.

Н.С.Хрушчëвнинг „Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида“ги маърузаси КПССнинг XX съезд“нинг ёпиқ мажлисида тингланди. Маърузада тарихий адолатни тиклаш, партия сиёсатида шахсга сиғиниш оқибатларининг зарари ҳақида батафсил тўхталиб ўтилди. Жамиятда аста – секинлик билан эврилишлар бошланди.

Ана шундай шароитда 1956 йил 10-13 октябрда Тошкентда Республика зиёлиларининг I съезди чақирилади. Мазкур съезд ташаббускорларидан бўлган Н.Мухитдинов ўз хотираларида ёзади. „ Ўша даврда Республика аҳолиси 8 миллионга яқин кишини ташкил этган. Зиёлиларнинг сони тубандагича бўлган. Рассомлар уюшмаси 80 аъзо ва 25 аъзоликка номзоддан иборат. Композиторлар уюшмаси 26 аъзога эга эди. Ёзувчилар уюшмаси 100 дан зиёд таниқли адиблар, шоирлар, драматургларни ўз сафларида бирлаштирганди. Техник зиёлиларнинг ташкил топиши муҳим мувоффақиятлардан ҳисобланарди. Ўша йили бизда олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган 125 минг киши ишларди. Шундай қилиб, Ўзбекистон зиёлилари анчагина салмоқли армияни ташкил этарди; унинг таркибида 25 минг муҳандис ва техник, 10 минг агроном, заотехник, ирригатор, 24 минг шифокор, 60 мингдан зиёд ўқитувчи ва бир неча минг ижодий зиёли бор эди.

...Съездга 1200 делегат сайланди. Буларнинг сафларида Академиянинг 39 академиги ва мухбир аъзолари (И.Мўминов съезднинг президиум аъзоси бўлган), 89 фан докторлари ва 165 фан номзодлари, 249 муҳандис ва техниклар, 274 олий ўқув юртлари ва маориф ходимлари, 17 ёзувчи, 52 санъат арбоби, 108 шифокор – Ўзбекистонда яшовчи 20 дан зиёд вакиллари бор эди“.[15]

Съезда асосий битта масала КПСС XX съезди ва Ўзбекистон зиёлиларининг вазифалари муҳокама қилинди. 40 дан зиёд киши сўзга чиқди. Республика зиёлиларига, бутун халқига Мурожаат қабул қилинди.

Йиғилишда ноҳақ репрессияга учраган қурбонлар ҳақида очиқ ахборот берилди. Н.Муҳитдинов маърузаси бўйича Марказқўм Бюро аъзолари ўртасида ихтилоф келиб чиқди. Марказқўм иккинчи котиби Р.Е.Мельников оқланган шахсларнинг номларини ва оқлаш жараёнининг бориши ҳақидаги жумлаларни умуман ўчириб ташлашни таклиф қилган. Лекин Н.Муҳитдинов ўз фикрида қолган.

Урушдан кейинги йилларда мамлакатда ва Ўзбекистонда, айниқса, адабиёт ва санъат, маданият соҳасида ҳаддан ошишлар бўлган. Миллатчи, аксилсоветчи сифатида шубҳа остига олинган йирик олимлар, шоирлар ва ёзувчилардан иборат 60 кишилик рўйхат тузилгани, бу рўйхатни қандай қилиб бекор қилинганлиги ва одамларни бўҳтон – тухматдан қутқаришга муваффақ бўлганлиги ҳақида Н.Муҳитдинов кейинчалик хотираларида ёзади.

Давр ўзгараётган эди. 1952 йил ЎзКП(б) МҚнинг X Пленумидаги қатағонлардан фарқли ўлароқ, зиёлилар съездида ҳар бир халқнинг тарихи, унинг яқин ўтмиши ва ҳозирги аҳволини баҳолашда янгича ёндашиладиган бўлди. „ Минг йиллик тарихга, ўзига хос маданиятга эга умуминсоний кадриятнинг нуфузли қадимий бешикларидан бири бўлган, дунёга юзлаб мутафаккирлар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, давлат арбоблари, саркардалар ва бошқа буюк шахсларни берган Ўрта Осиё халқларининг (бошқа халқлар каби) тарихини ёппасига ёмонлаш ва уни менсимасликни қатъий даф қилиш зарур бўлиб, энди буларнинг ҳаммасини қайтадан ўрганиш, уларнинг тарихдаги муносиб ўрнини қайтадан тиклаш керак эди, илло миллий ифтихорни тўғри тараққий эттириш, энг аввало, ана шунга асосланади“.[16]

Юқорида келтириб ўтган тарихий воқеаларни Иброҳим Мўминов бевосита иштирокчиси бўлган.

„Давр – менинг тақдиримда “ деган ибора бор. И.Мўминов ана шундай оғир давр синовларига бардош бериб, илм – фанга ҳалол хизмат қилди. XX аср ўзбек фанида ўзига хос ном ва из қолдирди.

Республикада фалсафа фанининг ўқитилиши ҳамда бу соҳада илмий–тадқиқотларнинг янги даври Иброҳим Мўминовдан бошланганини бугун кўпчилик эътироф этади, албатта.

„ У киши дея ёзади профессор О.Файзуллаев, совет мафкуриси ҳукмрон бўлган замонда миллий ифтихоримизни илмий равишда жаҳон миқёсига кўтаришни Ўзбекистон Фанлар академияси вице – президенти сифатида ўзининг асосий илмий ташкилотчилик вазифаси деб билди. Барча ижтимоий фанлар соҳасида бу вазифани бажариш ҳар бир олим учун ҳам қарз, ҳам фарз деб биларди. Бу ишлар осон кўчмади, албатта. Қалтис иш ёмон натижаларга олиб бормаслиги учун устоз усталик билан, байналминалликни ривожлантириш учун, аввало, миллийликни бойитиш зарур, деган услубда иш олиб бордилар. У кишининг шогирдлари бўлган бизлар бу йўлнинг ниҳоятда оқилона эканлигини тушунар эдик “. [17]

Азим тоғларнинг виқори узоқдан яхшироқ кўринади, деганларидек И.Мўминов домла яшаган даврдан қанчалик узоқлашмайлик улар қолдирган мерос шунчайин улуғворлик касб этиб бораверади. Домла умр мазмунини эл–юртга ҳалол хизмат қилишда деб билгани шубҳасиз.

Умр узоқ яшаш билан эмас, балки мазмунли яшаш билан ўлчанади, абадиятга муҳрланади.

Домла қисқа умри давомида миллат учун кўп ишлар қилишга улгурди.

1957 йилда унинг ташаббуси билан Тарих ва археология институтидаги Фалсафа ва ҳуқуқ шубҳаси асосида Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузурида фалсафа ва ҳуқуқ бўлими очилади. 1958 йилда Ўзбекистон ФА ҳузуридаги Фалсафа ва ҳуқуқ бўлими асосида Фалсафа ва ҳуқуқ институти очилади. Бу институтнинг очилиши ва илмий йўналишни белгилашда унинг биринчи раҳбари Иброҳим Мўминовнинг роли ниҳоятда катта бўлади.

1959 йилда „Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий – фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар“ ўзбек тилида нашр этилади. Китобда Ибн Сино, Беруний, Умар Ҳайём, Улуғбек, Бедил каби мутафаккирлар асарларидан намуналар берилган.

Иброҳим Мўминов йирик олим сифатида Ўрта Осиё халқлари тарихини сохталаштиришларга, бепсанд қарашларга муросасиз кураш олиб борди. У бир илмий мақоласида шундай ёзади: „...халқларимизнинг жаҳон маданиятини юксалтиришдаги улуғ ролларини Ғарб буржуа тарихчилари ва философлари инкор этиб, ёлғон ва ўйдирма фикрлар ёйиб келмоқдалар... Империализмнинг ёлланган қарчолонлари “олимлиқ” никоби остида “назария” ўйлаб чиқиб, ўзбек, тожик, қирғиз ва туркман халқларининг ҳатто мавжудлигини рад этган, уларни “қолоқ қабилалар” деб эълон қилган эдилар. Шу билан империализмнинг разил

малайлари бу халқларнинг тарихдаги катта ролини рад қилишга уринган эдилар; ҳолбуки халқларимиз инсоният учун жаҳонга номи кетган Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий, Махтуиқули сингари буюк сиймоларни етиштириб берган, ажойиб иншоотлар қурган, сунъий суғориш асосидаги деҳқончиликни, нафис хунармандчиликни ҳар тарафлама ўстирган қобилиятли халқлардан эканлиги маълумдир.

ХУЛОСА

И.Мўминов феноменининг энг муҳим нуқталаридан бири шубҳасиз миллий тарихий меросга муҳаббат ва уни бор бўйи билан тиклаш бўлди. 1958 – 1968 йилларда И.Мўминовнинг бевосита раҳбарлиги остида ва фаол иштирокида Абу Али Ибн Синонинг беш жилдлик „Тиб қонунлари“ китоби, Абу Райҳон Берунийнинг „ Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“, „Ҳиндистон“ ва „Геодезия “ асарлари, Хоразмий, Фаробий, Наршахий, Байҳақий, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг асарлари чоп этилди.

1958 йилда Ўзбекистон ФА нашриёти И.Мўминов, В.Зоҳидов, М.Хайруллаев, Ҳ.Расулов, А.Ортиқов, Ж.Бобоев томонидан ёзилган ўзбек тилидаги биринчи фалсафа дарслигини босмадан чиқарди.

Фан инсон руҳини юксалтирадиган улуғ йўлдир. Домла И.Мўминов ўзининг ҳаётидаги барча ютуқларини, ташвишларини фандан айро билмас эди.

„Синфий курашга асосланган жамиятида „холис “ ижтимоий фан бўлиши мумкин эмас “. [18] Тарих фани партиявий бўлган ва шундай бўлиб қолади – дея „доҳий “ Ленин „сабоқ “ берган.

Марксча – ленинча методология бутун ижтимоий фанларни ўз исканжасига олган бир шароитда И.Мўминов таҳрири остида ва иштирокида тарих ва адабиётшуносликка оид бир қатор ишлар чоп этилди. Ўзбекистон тарихи бўйича тўрт жилдли китоб, бир жилдли қомусий нашр, икки жилдли „Самарқанд тарихи “ шулар жумласидандир.

Бу китоблар ўша оғир мафкуравий шароитда ёзилганига қарамай, ўз илмийлиги, фактик материалларга бойлиги билан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Фалсафа фанининг жамият ҳаётидаги ўрни беқиёс. Таассуфки, „совет – рус фалсафаси, фалсафий фикр йўналиши на фақат Ғарб ва Шарқ фалсафасини бир – бирига қарама – қарши қўйиш, балки барча фалсафий оқимлар,

мактабларни марксча – ленинча деб аталган фалсафага қарама – қарши қўйиш билан тавсифланадики, бундай методология амалда фалсафий фикрлар турғунлигини барқарор қилиб қўйди ва асосан бир андоза доирасида (стандарт) файласуфлар авлодини тарбиялаб вояга етказди. Ўша фалсафа большевистик мафкура дастёрига айланиб, ўзига хос мутаассиблик дини сифатида намоён бўлди. Бундай фалсафа намоёндаларининг кўпчилиги ўзлари буни хоҳламаган ҳолда нафақат фалсафа фанида, шу билан бирга ижтимоий ва гуманитар фанларда ақидапараст – харфхўрлар ва фундаменталистлар сифатида майдонга чиқдилар. Улар фалсафага компаративистлар (қиёсловчилар) нинг ўз вақтида огоҳлантиришларига кулоқ солмадилар, „буржуа мафкурачилари“ деб уларга тавқилаънат тошларини отишдан нарига ўта олмадилар. Натижада илмийликдан узоқлашиб, чинакам совет мафкураси югурдақларига айланиб қолдилар.[19]

Шундай шароитда И.Мўминов мавзуни мозийдан танлаб, кўхна Шарқ ижтимоий фалсафий фикрлар тарихини ўрганишга бел боғлайди. Ўзидаги кўп саволларга ўтмиш мутафаккир файласуфлар асарларидан жавоб излайди.

И.Мўминов „Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ“ деган ўзбек ота сўзига амал қилиб, миллий ифтихорларни ўрганишдек қалтис иш ёмон натижаларга олиб бормаслиги учун усталик билан, дипломатик услубда иш олиб бордилар.

Домла Ўзбекистон, Ўрта Осиёда яшаб ижод қилган олимларимиз меросини кенгрок ўрганиш мақсадида Самарқанд, Душанбе, Москвада махсус илмий конференциялар ташкил этдилар.

Машхур донишмандлардан бири „Кишининг қалби унинг қилган ишларида акс этади“ дея ёзган эди. Дарҳақиқат, академик И.Мўминов бир умр халқ манфаати учун заҳмат чекди. Ундан катта бир илмий мактаб мерос қолди. Академик Иброҳим Мўминов илмий меросида ҳолислик, мантиқийлик, толерантлик яққол кўзга ташланади. „Айрим халқлар эмас, бир халқни бошқа халқлардан имтиёзий устунлиги, истиснолиги эмас, балки барча халқларнинг тенг ҳуқуқлили, баробарлиги, тарихий шарт-шароити кўзда тутилиши лозим. Ғарб ва Шарқ халқларининг ҳамжихатлиги, ҳамкорлиги, ўзаро таъсири алоҳида кўрсатилиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўяётганлар қораланиши даркор. Ҳар бир халқнинг жаҳон маданияти ва философиясини яратишдаги ўзига хос хизматини тақдирлаш, ҳар бир халқ бошқа халқлар билан ҳамжихат, ҳамкор, ҳамтаъсир, ҳамнафасликдагина ўз миллий маданияти, философик нуқтаи

назарини вужудга келтириши ва тараққий эттиришга муяссар бўлиши зарур”.[20] Домла Иброҳим Мўминовнинг мазкур фикрлари бугунги кунимиз учун ҳам васият янглиғ жаранглайди.

REFERENCES

1. Лихачев Дмитрий. Избранные труды по русской и мировой культуре. Санкт – Петербург, 2006.ст 370;
2. Хасанов Б. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917 – начала 50 годов Т,2000. Ст 170;
3. Гуломова М.Ўзбек зиёлиларининг камолоти. Т,1992;
4. Валиев А. Формирование и развития советский интеллигенции в Средней Азии.Т,1965;
5. Акилов К, Гулямова М. Советская интеллигенция Узбекистана в 2-х т,Т,1978;
6. Наука в Узбекистане в 2 х т, Т,Фан, 1974 т2.Общественные науки.
7. Кормилицын А. Очерки истории интеллигенции и процветательства Узбекистана с древнейших времен,Т.2003
8. Эркин Воҳидов. Изтироб Тошкент,,Ўзбекистон “ 1992, 80-81 бет.
- 3.Жорж Оруэлл 1984, Т.2020
9. Шахноза Мадаева. Идентлик антропологияси . Тошкент,,NOSHIR“, 2015. 145 бет.
- 10.The modern uzbeks. Edward A Allworth/ (Эдворд Оллвортнинг „Замонавий ўзбеклар “ китоби: „Эски ва янги замонавийлик (2-қисм). Инглиз тилидан Зайнаб Муҳаммад Дўст таржимаси. Вестминстер университетининг халқаро муносабатлар бўйича магистри, мустақил таҳлилчи, Лондон, Буюк Британия, 2019./www.uzanalitics.com.
- 11.Наим Каримов.,„Катта қирғин“нинг келиб чиқиш сабаблари ва омиллари. Тошкент „Фан“2013, 67 бет
- 12.Нуритдин Муҳитдинов Кремелда ўтган йилларим I китоб Тошкент „Ўзбекистон“ 1995
- 13.Д.А.Алимова . История как история, история как наука .Т, „Ўзбекистан“2008. Т 1, стр 94.
- 14.Шухрат Эргашев. Эрк истар кўнгил.Т, „Ўзбекистон“ 2017, 6 бет
- 15.Ўзбекистон совет мустамлакачилига даврида.,Т, Шарқ,2000, 513 бет
16. „Қизил Ўзбекистон“. 1952, 24 февраль.
17. „Қизил Ўзбекистон“. 1952, 24 февраль.

18. Нуритдин Муҳитдинов Кремелда ўтган йилларим I китоб Тошкент „Ўзбекистон“ 1995, 265 бет
19. Р.Раупов. Устун . Т, Фан ва технология нарийети, 2005, 235 бет.
20. Нуритдин Муҳитдинов Кремелда ўтган йилларим I китоб Тошкент „Ўзбекистон“ 1995, 267 бет
21. Нуритдин Муҳитдинов Кремелда ўтган йилларим I китоб Тошкент „Ўзбекистон“ 1995, 275 бет
22. Омонулла Файзуллаев . “Эл ардоқлаган олим”, Ўзбекистон овози газетаси.2003 , 23 октабр
23. В.И.Ленин Тўла асарлар тўплами .23 том 45 бет.
- 24.Иброҳим Каримов . Маънавият, фалсафа ва ҳаёт.,т, „Фан“2007,187 бет.
25. Ш.И.Хайтов“Ўзбекистон фалсафа тарихи”.Тошкент “NOSHIR”2011, 438-439бет.